

Комунальний заклад вищої освіти
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради
Факультет реабілітаційної педагогіки та соціальної роботи
Кафедра спеціальної освіти та психології

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Особливості віктимної поведінки розумово відсталих підлітків

Виконала студентка другого
(магістерського) рівня освіти
групи СОМ-2(3)
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Міхайлова Ірина Олександрівна
Керівник: Бочелюк В. Й.
Рецензент: Шевяков О. В.
Нормоконтроль _____ Анна КІРІЛЛОВА

Запоріжжя

2023 р.

РЕФЕРАТ

Магістерська робота: 82 с., 6 табл., 3 рис., 97 джерел.

Об'єкт дослідження – віктимна поведінка підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Мета роботи полягає у визначенні психологічних передумов віктимної поведінки розумово відсталих підлітків, розробці та апробуванні програми її соціально-психологічної профілактики та корекції.

Методи дослідження: *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз психологічних, кримінологічних та юридичних концептуальних теорій з метою визначення стану розробленості проблеми віктимності; *емпіричні*: у констатувальному експерименті – цілеспрямоване спостереження, бесіди, тестові та проєктивні методики, а саме: методика діагностики вад особистісного розвитку «ДВОР» З. Карпенко; методика «Схильність до віктимної поведінки» О. Андронікової; вимір самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн; експериментальна методика О. Захарової «Дослідження навіюваності»; проєктивна методика «Малюнок родини» (дослідження тривожності, агресії в родинних стосунках); проєктивна методика «Незавершені речення» (міжособистісне спілкування), методика «Копінг-стратегій» (вибір типу поведінки в складних ситуаціях); у формуальному експерименті – використання методів соціально-психологічного тренінгу, психодрами, позитивної психотерапії; діагностичних методів для оцінки ефективності моделі профілактики віктимної поведінки; *статистичні*: методи вторинної обробки емпіричних показників із застосуванням кореляційного та порівняльного (аналіз за критерієм Стьюдента) статистичних методів.

ВІКТИМНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ,
РОЗУМОВО ВІДСТАЛІ ПІДЛІТКИ, БУЛІНГ.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В рамках концепції Нової української школи найважливішим завданням інклюзивної та спеціальної освіти в Україні є соціалізація дитини з інтелектуальними порушеннями, забезпечення її успішного розвитку. Виняткова роль у процесі соціалізації, в усвідомленні такою дитиною власного місця в соціумі та у побудові міжособистісної взаємодії з оточуючими належить формуванню соціально-нормативної поведінки та профілактиці різних поведінкових девіацій, зокрема підвищеної віктимогенної вразливості.

Проблему віктимогенної вразливості (віктимності) в кримінології та юридичній психології вивчали І. Богатирьов, В. Бочелюк, Н. Волянюк, О. Долгий, С. Гарькавець, В. Голіна, В. Давиденко, Р. Лех, С. Максименко, В. Медведєв, Є. Моїсєєв та ін. Вчені розглядають віктимність як набуті людиною фізичні, психічні та соціальні риси та ознаки, що сприяють її перетворенню на жертву злочину, конфлікту, нещасного випадку, деструктивного культу, булінгу тощо. В. Папуша, О. Романенко наголошують, що віктимність складається з інтелектуального та вольового компонентів і є сукупністю внутрішніх чинників: вікового, дизонтогенетичного, психопатологічного й особистісного. Зокрема, науковці зазначають, що спрямованість особистості підлітка обумовлює його схильність до різних видів віктимної поведінки.

Схильність підлітків до віктимної поведінки при нормотиповому психофізичному розвитку вивчали М. Бабій, О. Бантишева, О. Бовть, Г. Коваль, Т. Левицька, Ю. Мединська, К. Седих, В. Терпелюк, О. Ткаля, Я. Чаплак, Л. Шевченко, характеризуючи її як різновид девіантної. Вчені наголошують, що психологічні новоутворення та властиві підлітковому віку емоційні стани (тривога, підвищена збудливість, понижена самооцінка, мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселощів

до смутку і песимізму) є провокуючими факторами віктимності.

Вітчизняними та зарубіжними психологами й дефектологами активно вивчалася проблема конфліктної (О. Агавелян, Ю. Бистрова, С. Гарькавець), некритичної (Н. Коломінський, В. Синьов), агресивної (Н. Макарчук, Т. Морозова, Л. Руденко), імпульсивної (С. Дудіна, Б. Пінський, М. Царидзе), асоціальної (Н. Лук'янова, В. Синьов, Т. Харченко), кримінальної (Ю. Антонян, В. Бочелюк, В. Гульдан, І. Кудрявцев, С. Максименко, В. Медведєв, Є. Моїсеєв), залежної (Н. Морозова, М. Певзнер) поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями. Вчені одностайно зазначають, що порушення критичності мислення, притаманні таким дітям, не дозволяють їм вірно оцінювати свої дії, вчинки та їх наслідки, а легка піддатливість і конформізм зменшують опір впливу неприємних ситуацій і послаблюють контроль за своєю поведінкою. Наголошується, що причиною відхилень від соціальних норм у поведінці підлітків з інтелектуальними порушеннями може стати в однаковій мірі виявлення як притаманного їм конформізму, так і негативізму.

Питання корекційно-профілактичного впливу на особистість підлітка з інтелектуальними порушеннями з метою подолання проявів девіантної поведінки вивчали О. Аналов, О. Гаврилов, М. Матвєєва, С. Максименко, В. Медведєв, Л. Руденко, В. Синьов, М. Супрун, Т. Харченко та ін.

Отже, об'єктом вивчення виступала поведінка людини з порушеннями інтелекту, яка вже скоїла злочин і засуджена. Проте, віктимна поведінка, коли сам підліток найчастіше несвідомо стає жертвою злочину, використання асоціальними елементами в корисних цілях, конфлікту, булінгу, складних життєвих ситуацій, її профілактика та корекція об'єктом окремого дослідження в спеціальній психології ще не були. Практично не проводилася робота щодо вияву підлітків з інтелектуальними порушеннями із підвищеною віктимогенною вразливістю.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне вивчення та практична реалізація обумовили вибір теми дослідження: «Особливості віктимної поведінки розумово відсталих підлітків».

Об'єкт дослідження – віктимна поведінка підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – особливості віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Мета дослідження полягає у визначенні психологічних передумов віктимної поведінки розумово відсталих підлітків, розробці та апробуванні програми її соціально-психологічної профілактики та корекції.

Відповідно до мети сформульовано наступні завдання дослідження:

1. Визначити сутність віктимності та віктимної поведінки, проаналізувати психологічний та кримінологічний підходи щодо їх визначення.
2. Емпірично дослідити та узагальнити психологічні передумови віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.
3. Визначити схильність розумово відсталих підлітків до різних типів віктимної поведінки, її зв'язок з особистісними особливостями підлітків.
4. Розробити соціально-психологічні заходи профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями за характерологічними особливостями.

Методи дослідження: *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз психологічних, кримінологічних та юридичних концептуальних теорій з метою визначення стану розробленості проблеми віктимності; *емпіричні*: у констатувальному експерименті – цілеспрямоване спостереження, бесіди, тестові та проєктивні методики, а саме: методика діагностики вад особистісного розвитку «ДВОР» З. Карпенко; методика «Схильність до віктимної поведінки» О. Андронікової; вимір самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн; експериментальна методика О. Захарової «Дослідження навіюваності»; проєктивна методика «Малюнок родини» (дослідження тривожності, агресії в родинних стосунках); проєктивна методика «Незавершені речення» (міжособистісне спілкування), методика «Копінг-стратегій» (вибір типу поведінки в складних ситуаціях); у формувальному експерименті – використання методів соціально-психологічного тренінгу,

психодрами, позитивної психотерапії; діагностичних методів для оцінки ефективності моделі профілактики віктимної поведінки; *статистичні*: методи вторинної обробки емпіричних показників із застосуванням кореляційного та порівняльного (аналіз за критерієм Стьюдента) статистичних методів.

Методологічне підґрунтя дослідження склали: теорії взаємодії соціальних і біологічних факторів розвитку особистості (Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко, В. Синьов, А. Шевцов та ін.); психологічної теорії віктимності і віктимної поведінки (О. Андроннікова, В. Васильєв, С. Гарькавець, В. Медведєв); концепції соціально-психологічних особливостей соціалізації як процесу активного засвоєння індивідом соціальних норм, зразків поведінки (В. Андрущенко, І. Бех, Ю. Бистрова, Н. Коломінський, О. Проскурняк, Л. Руденко, В. Синьов, М. Супрун, Л. Фомічова, Д. Шульженко та ін.); теоретико-методологічних засадах соціально-психологічної реабілітації особистості (К. Максименко, Г. Мозгова, Т. Титаренко, В. Чернобровкіна, А. Шевцов); науково-теоретичних положеннях про соціальну зумовленість та корекційно-профілактичну спрямованість освіти осіб з порушеннями психофізичного розвитку (В. Бондар, О. Гаврилов, А. Глоба, І. Дмитрієва, І. Єременко, С. Конопляста, В. Липа, С. Миронова, В. Синьов, В. Тарасун, С. Федоренко, Л. Фомічова, О. Хохліна, А. Шевцов, М. Шеремет та ін.).

Практична значущість одержаних результатів полягає у розробці методики емпіричного дослідження індивідуально-психологічних та соціально-психологічних передумов віктимності підлітків з інтелектуальними порушеннями, схильності підлітків цієї категорії до різних видів віктимної поведінки; розробці та впровадженні в практику спеціальних загальноосвітніх закладів програми соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Комунального закладу «Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат «Оберіг» Запорізької обласної ради.

Структура та обсяг магістерської роботи: робота складається зі вступу,

трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (97 найменувань). Містить 6 таблиць, 3 рисунка, 1 додаток, загальний обсяг роботи – 82 сторінки, із них основного тексту – 68 сторінок.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження особливостей віктимної поведінки розумово відсталих підлітків дає підстави зробити наступні висновки:

1. Встановлено, що віктимність (або віктимогенність) – це соціальні, психічні й фізичні риси та ознаки особистості, які можуть перетворити її на потенційну жертву, схильну до певного типу віктимної поведінки. Визначено поняття віктимної поведінки з дефектологічних позицій, виходячи з того, що віктимність детермінується сукупністю внутрішніх чинників: вікового, дизонтогенетичного, психопатологічного й особистісного, зокрема специфікою розвитку інтелектуальної та вольової сфери розумово відсталих осіб, особливостями кризової симптоматики підліткового віку.

2. Обґрунтовано методику емпіричного дослідження віктимності підлітків з інтелектуальними порушеннями, яка передбачає реалізацію двох взаємопов'язаних блоків – виявлення передумов віктимної поведінки та встановлення схильності до різних її видів. Індивідуально-психологічними передумовами віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями виступають такі особистісні риси, як тривожність, агресивність, імпульсивність, естетична нечуттєвість, навіюваність, неадекватна самооцінка та некритичність мислення; соціально-психологічними передумовами є залежність типу віктимної поведінки від рівня благополуччя у родині, ставлення до підлітка батьків та сиблінгів, стиля родинного виховання, яке впливає на формування окремих стереотипів поведінки: залежної, відокремленої, агресивної, тривожної.

3. Результати дослідження схильності підлітків з інтелектуальними порушеннями до різних типів віктимної поведінки довели, що для них характерним є:

- схильність до віктимної поведінки некритичного (77,77%), агресивного (51,11%) або гіперсоціального (58,88%) типу, що характеризуються втручанням у будь-який конфлікт, готовністю до ризику, недостатнім усвідомленням

наслідків власної поведінки; високою потребою уваги до себе, демонстративністю. Виявлено, що індивідуально-психологічними передумовами поведінки таких типів виступають агресивність, імпульсивність, висока самооцінка та естетична нечутливість підлітка;

- схильність до віктимної поведінки самопошкоджуючого типу (41%), що характеризується провокуючими діями підлітка, який виступає потенційною жертвою, або провокує іншого підлітка на протиправні дії, або виявляє високу схильність до ризику, до необміркованої, небезпечної поведінки, або проявляє схильність до аутоагресії. Така поведінка є наслідком особливостей когнітивного розвитку при розумовій відсталості, зокрема наслідком низької здатності до антиципації, а також наслідком високої ситуативної тривожності, неадекватної самооцінки.

- схильність до віктимної поведінки залежного та безпомічного типу (66,66 %), що характеризується підкоренням булерам, антисоціальним лідерам або невчиненням опору потенційному кривднику з різних причин: через вік, фізичну слабкість, безпомічний стан (стабільний чи тимчасовий), низьку самооцінку, боягузтво, сором'язливість, навіюваність, конформність та ін. Такі особи мають рольову позицію жертви.

4. Обґрунтовано та експериментально перевірено заходи соціально-психологічної профілактики та корекції віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями та підвищеною віктимогенною вразливістю, яка передбачала: попередження, коригування, психотерапевтичну підтримку та психологічний супровід поведінки підлітків на основі урахування визначених біологічних, особистісно-психологічних та соціальних чинників.

Результати профілактично-корекційної роботи свідчать про високий відсоток підлітків (90,14%), готових до міжособистісних стосунків з однолітками з використанням у спілкуванні соціально схвалені форми взаємодії. 38,02% підлітків взагалі позбавилися виражених акцентуацій, які приводять до віктимізації поведінки. Показник навіюваності знизився на 27%, показник агресивності знизився в 2 рази, показник тривожності знизився в 1,5 рази,

показник завищеної самооцінки знизився на 8%, естетичної нечутливості – практично в 2 рази. У багатьох учнів ці прояви набули згладжений характер. Це стало можливим завдяки практичним прикладам та тренінговій роботі з багатократними повторюваннями елементів спілкування в різних подібних та відмінних ситуаціях.